

Examen VWO 2007

tijdvak 1
maandag 21 mei
9.00 - 12.00 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 15 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 43 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (zinnen, redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld één zin wordt gevraagd en je antwoordt met meer dan één zin, dan wordt alleen de eerste zin in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 Deugdethiek en de zorg voor dieren

Al in de jaren zestig zijn voorspellingen gedaan over de gevolgen van onze omgang met onze natuurlijke omgeving en sindsdien is de discussie over het milieu niet meer weg te denken uit het publieke debat. (De overheid legt ons normen op om onze omgang met het milieu te veranderen.)

Belangengroeperingen maken ons bewust van de waarde en de kwetsbaarheid van het milieu. In plaats van het opleggen van normen en het propageren van waarden kan men ook vanuit de deugdethiek pleiten voor een betere zorg voor het milieu. Doorgaans wordt er dan een beroep gedaan op de deugd van de matigheid (temperantia). De deugdethiek heeft een bijzondere visie op de relatie van mens en natuur en probeert de mens met deugdethische motieven tot een houding te brengen waarin zorg voor de natuur vanzelfsprekend wordt.

4p 1 Hoe kan de deugdethiek ons motiveren tot een houding van zorg voor het milieu?

Noem twee van deze deugdethische motiveringen en maak duidelijk waarin de deugdethische benadering zich onderscheidt van twee andere ethische benaderingswijzen als het gaat om zorg voor het milieu.

In de Oostvaardersplassen stierf in 2005 aan het eind van de winter een groot aantal grote grazers een hongerdood. Er ontstond een discussie over het al dan niet bijvoederen van de grote grazers. Volgens sommigen laat het ecologisch uitgangspunt van natuurbeheer bijvoederen niet toe.

Na de zomer stond in NRC-Handelsblad hierover een uitgebreid artikel. De volgende tekst vat de kwestie kort samen:

tekst 1

Het belangrijkste strijdpunt in het debat over het natuurbeleid in de Oostvaardersplassen is de wintersterfte onder de edelherten, de Konikpaarden en de Heckrunderen. Deze grote grazers leven in een 5.600 hectare groot omrasterd gebied van Staatsbosbeheer, waar van tijd tot tijd het voedselaanbod onvoldoende is om alle monden te voeden. Daardoor sterven er dieren, vooral aan het einde van de winter. Dat is in de natuur een situatie die eerder regel is dan uitzondering. (...)

Van de populatie edelherten stierf vervolgens 22 procent, van de Heckrunderen overleefde 34 procent de winter niet en van de Konikpaarden bezweek 14 procent van de populatie.

naar: NRC-Handelsblad van 3 september 2005

In de discussie die ontstond, bleken de deelnemers de vraag over het al dan niet bijvoederen als een ethische kwestie op te vatten en daarmee de ethiek te verbreden door ook het wel en wee van dieren daarin te betrekken.

Sommigen verdedigen het laten verhongeren van de grote grazers door te stellen dat het zo nu eenmaal toegaat in de natuur: het is de bedoeling dat op langere termijn een zelfregulerend ecosysteem ontstaat, dat onafhankelijk van de mens kan bestaan.

Zij kunnen zich beroepen op Kant die stelt dat dieren sowieso geen rechten hebben; rechten komen volgens hem alleen toe aan rationele wezens: de mensen.

Anderen stellen dat we de zorg voor de grote grazers in de Oostvaardersplassen op ons zouden moeten nemen en ze in de winter bijvoederen. Het is – in deze visie – ontoelaatbaar om de dieren binnen een omheind gebied te plaatsen en ze vervolgens te laten sterven bij gebrek aan voedsel. Elk individueel dier heeft recht op extra voer wanneer dat nodig is.

- 2p **2** Leg uit hoe je op basis van een plichtethiek ook kunt beargumenteren dat de grote grazers wel recht hebben op extra voer.

De dierenarts die bij het beheer van de Oostvaardersplassen is betrokken, de heer Luten, is voorstander van een zelfregulerend ecosysteem.

tekst 2

De conditie van de grazers in de Oostvaardersplassen wordt in de gaten gehouden door de beheerders van Staatsbosbeheer, samen met dierenarts Henk Luten, gespecialiseerd in wilde dieren. Luten heeft naar eigen zeggen steeds meer begrip gekregen voor het ecologische beheer. Luten: “Het is nooit leuk om dieren te zien sterven, maar het is wel de consequentie van een systeem dat voor de dieren een grote vrijheid en harmonie inhoudt, veel meer dan elders in Nederland. Ze hoeven niks en mogen alles. Ga maar eens kijken hoe mooi bijvoorbeeld de Heckrunderen er nu bij lopen. Ze vreten zich helemaal klem. Er komt wekelijks drie tot vijf kilo aan. Het vet trilt van de kont. Laat ik het zo zeggen: als ik een koe was, dan zou ik in de Oostvaardersplassen willen lopen.”

naar: NRC-Handelsblad van 13 juli 2005

Stel dat je op basis van tekst 2 concludeert dat de meeste dieren uiteindelijk goed af zijn.

Stel bovendien dat je deze overweging uitbreidt tot een algemeen ethisch principe, zodat ze niet alleen van toepassing is op dieren, maar ook op mensen.

- 3p **3** Leg uit waarom je deze redenering dan utilistisch kunt noemen en maak daarbij duidelijk wat onder utilisme verstaan wordt.

Geef een punt van kritiek op deze utilistische benadering van het al dan niet bijvoederen van de grote grazers in de Oostvaardersplassen.

Hoewel men er in de christelijke traditie vanuit gaat dat de mens als heerser boven het dier staat, ontkent bijvoorbeeld Thomas van Aquino niet dat het dier ook beziel is. Hij zet de traditie van Aristoteles en Augustinus voort en wil de filosofie van Aristoteles in overeenstemming brengen met het christelijke gedachtegoed.

Volgens Thomas maakt de mens deel uit van één schepping, samen met dieren en planten; een schepping, waarvan de delen geacht worden een harmonieus geheel te vormen. Men zou daaruit kunnen afleiden dat de mens zorgzaam met (de rest van) de schepping om dient te gaan en zich dient te matigen in het gebruik van de natuur.

Bij de zorg voor de grote grazers in de Oostvaardersplassen zou men niet gelijk aan de kardinale deugd van de matigheid denken. Toch kan de zorg voor dieren gebaseerd worden op de van de kardinale deugd van de matigheid afgeleide deugden, bijvoorbeeld op de deugd van het eergevoel en op de deugd van de zachtmoedigheid.

- 3p 4 Leg uit hoe op grond van de deugd van het eergevoel en op grond van de deugd van de zachtmoedigheid gepleit kan worden voor het bijvoederen van de grote grazers.

Licht je antwoord zo toe dat duidelijk wordt wat een kardinale deugd is.

In de omgang met dieren maken mensen onderscheid tussen soorten dieren. In het geval van de grote grazers in de Oostvaardersplassen wordt er onderscheid gemaakt tussen hoe dieren (van dezelfde soort) gehouden worden in de veehouderij of in een natuurgebied. De grondlegger van de dierenbevrijdingsbeweging, de Australiër Peter Singer, stelt het algemener en hekelt het discrimineren van dieren op basis van de soort waartoe ze behoren. Dit wordt door Singer in tekst 3 'speciësisme' genoemd.

tekst 3

Kijk, de logica van ons denken over dieren loopt gelijk met de logica van de slavenhandelaren over Afrikanen. Ik zeg niet dat menselijke en dierlijke slavernij in elk opzicht identiek zijn, maar er is wel een parallelle logica. Ook wij trekken de grens rond de sfeer van morele bekommernis. Wij beschouwen ons, in tegenstelling tot de slavenhandelaren, als verlichte geesten omdat we geen mensen discrimineren op basis van ras. Maar op hetzelfde moment sluiten we wel een grote categorie van andere wezens uit die buiten de sfeer van onze morele bekommernis vallen. En dat zijn de niet-menselijke dieren die, net als wij, kunnen lijden en vreugde en pijn ervaren. (...)

Wij maken een willekeurig onderscheid dat alleen gebaseerd is op soortlidmaatschap en niet op het mentale of intellectuele vermogen van een wezen. Deze attitude heb ik – naar analogie van racisme en seksisme – speciësisme (van species, soort; redactie FM) genoemd. Of een wezen al dan niet tot de homo sapiens behoort, is op zich zeker niet meer relevant dan de vraag of een wezen wel of niet tot een bepaald ras behoort. (...)

Evenmin relevant is of een dier schattig is of niet. Belangrijker is de mate van bewustzijn.

bron: Filosofie Magazine, december 1994

Singer pleit hier om onderscheid tussen dieren niet te baseren op soort-lidmaatschap maar op mentale vermogens als het ervaren van pijn en plezier. Het is volgens Singer niet goed of niet deugdzzaam dieren met vergelijkbare mentale vermogens of met een vergelijkbaar bewustzijn op ongelijke wijze te behandelen.

- 4p **5** Ben jij het eens met de opvatting van Singer?
Beargumenteer je antwoord en betrek daarin Plato's opvatting over de psychische structuur van de mens.

Arne Naess is een Noors filosoof en grondlegger van de *Deep Ecology Movement*. Een beweging die als uitgangspunt voor ecologie niet alleen de levende natuur neemt, maar ook de levenloze natuur als bergen, meren en delfstoffen als onderdeel ziet van een groter ecologisch systeem. Hij laat zich hierbij inspireren door de Nederlandse filosoof Spinoza.

Volgens Spinoza zijn God en de natuur synoniem: alles wat bestaat – mensen, dieren, dingen – is een verschijningsvorm van God. Je kunt dus stellen dat God niets anders is dan de natuur. Op basis van deze zienswijze kan men beredeneren dat natuurbehoud uit liefde voor de natuur eigenlijk neerkomt op natuurbehoud uit liefde voor God.

In de lijn van Thomas van Aquino redenerend, zou je handelen uit liefde voor God (hier: de natuur) kunnen beschouwen als handelen vanuit een theologale deugd.

Dit roept de vraag op of je natuurbehoud uit liefde voor de natuur kunt zien als natuurbehoud op grond van de theologale deugd van de liefde.

- 3p **6** Vind jij dat, uitgaande van bovenstaande visie van Spinoza op de aard van de natuur en God, de liefde voor de natuur als een theologale deugd in de zin van Thomas van Aquino beschouwd kan worden?
Beargumenteer je antwoord en maak duidelijk wat theologale deugden in de zin van Thomas zijn en waarin zij afwijken van kardinale deugden.

Opgave 2 Gastvrijheid als deugd

De jonge Najat Rabbae is van Marokkaans-Nederlandse afkomst en logeert bij liefhebbende familieleden in Marokko. Zij zegt over haar ervaringen bij familieleden onder andere het volgende.

tekst 4

In het begin voelde ik me opgelaten. Hoe kon ik iets terugdoen? Was ik niet teveel? Maar nadat ik deze manier van denken ('voor wat, hoort wat') kon laten varen, werd me duidelijk dat ze niets terugverlangen, behalve dat ik vaker langs zal komen dan voorheen. Het feit dat ik de dochter van hun *habibi* (lieverd) ben, die zo ver weg zit, maakt dat ze alles voor mij willen doen.

naar: NRC-Handelsblad van 31 december 2005

Rabbae wil een goede gast zijn en de haar betoonde, zeer gulle gastvrijheid eer aandoen. Maar wat is een deugdzame houding voor een gast in deze tijd? Rabbae zoekt als het ware naar een concrete deugd voor een gast. Er zijn verschillende manieren om eigentijdse deugden zoals gastvrijheid te vinden.

- 2p 7 Beschrijf twee manieren om eigentijdse deugden te vinden, en leg hierbij uit hoe Rabbae een eigentijdse deugd zou kunnen vinden die zij in deze situatie als gast zou kunnen beoefenen.

Het doet niet echt vreemd aan, dat Rabbae zich in een voor haar nieuwe situatie enigszins wil aanpassen en naar 'nieuwe' deugden zoekt; je kunt dit een natuurlijk verlangen noemen. Deugdethici zouden dit normaal menselijke verlangen naar aanpassing kunnen zien als een spontane morele motivatie. Filosofen zoals Immanuel Kant echter, zouden hier juist een tegenspraak in zien: dit meisje kan om allerlei redenen wel een natuurlijk verlangen hebben om haar gedrag aan te passen, bijvoorbeeld omdat het leven daardoor voor haar of haar omgeving aangenamer wordt. Maar dat maakt dit volgens Kant nog niet tot een morele keuze. Een morele keuze moet immers aan een belangrijke voorwaarde voldoen.

- 2p 8 Geef enerzijds een deugdethisch argument vóór het standpunt waarom het 'natuurlijk verlangen' een goede basis voor moraal zou vormen, en geef anderzijds een plichtethisch argument tegen dit standpunt.

Rabbae lijkt gecharmeerd te zijn van de mediterrane levenskunst, waarbinnen gastvrijheid al van oudsher als een belangrijke deugd wordt beschouwd. Toch heeft deze een keerzijde, die zij als volgt beschrijft.

tekst 5

Hoewel deze hartelijkheid tot het standaardrepertoire van de meeste Marokkanen behoort, waardoor je je heerlijk welkom voelt als je bij iemand op bezoek gaat en menigmaal wordt uitgenodigd door onbekenden, blijkt het moeilijk waarachtige aansluiting bij de mensen te vinden, aansluiting zoals ik die heb met mijn vrienden en familie in Nederland. In het buitenland wonend, merk je pas hoe 'gefinetuned' je bent op het gedrag en gevoelsleven van de mensen uit je eigen land. En zij op jou. Wat ik hier mis zijn bijvoorbeeld de interesse en inhoudelijke aspecten van je werk of je studie, gesprekken over filosofische en intellectuele kwesties.

naar: NRC-Handelsblad van 31 december 2005

Niet alleen 'het goede leven' neemt een belangrijke plaats in binnen de deugdethiek, ook zelfverwerkelijking is een centraal begrip. Er bestaat een specifieke deugdeethische opvatting van levenskunst, waarin zelfverwerkelijking een belangrijke rol speelt.

- 5p **9** Geef aan de hand van tekst 5 in je eigen woorden weer hoe levenskunst en zelfverwerkelijking met elkaar samenhangen binnen de Aristotelische deugdethiek.
Leg in je antwoord de drie begrippen 'doel' ('telos'), 'praxis' en 'phronèsis' uit en pas deze toe op de casus in tekst 5.

Een gast kan weliswaar voor moeilijke keuzen komen te staan, maar voor een gastheer of gastvrouw geldt dat niet minder.

Wat is de juiste gastvrijheid? Is dat het je gasten zoveel mogelijk naar de zin maken en in al hun wensen voorzien, of juist ze zoveel mogelijk vrij laten? Zoals dat voor alle deugden geldt, is ook voor gastvrijheid niet een eenduidig voorschrift te geven.

Daar komt nog bij dat in verschillende tijdperken verschillende opvattingen bestaan over sociale omgang en beleefdheid. Het lijkt erop dat vergeleken met vroeger in onze tijd algemene omgangsvormen in westerse samenlevingen minder hoffelijk worden. Toch kun je niet zeggen dat onverschilligheid of ruwheid de algemene norm is geworden. Wel is het de vraag of eeuwen oude deugden, zoals gastvrijheid binnen deze context nog als deugd gelden.

- 2p **10** Is het volgens jou te verdedigen dat gastvrijheid ook als een hedendaagse deugd kan worden gezien?
Baseer je afweging op zowel een relevant kenmerk van hedendaagse omgangsvormen als op een deugdeethische beschrijving van deugd.

Opgave 3 Schaamte en vergeving

tekst 6

De linkse terreurbeweging *Rote Armee Fraktion (RAF)* deed in de jaren zeventig in Duitsland nogal wat stof opwaaien, met berovingen van banken, moorden en verschillende bomaanslagen waarbij meer dan dertig slachtoffers vielen.

De RAF werd opgericht in 1968 door Andreas Baader en Gudrun Ensslin.

Een ander kernlid van de RAF was de linkse journaliste Ulrike Meinhof. Daarom werd de RAF ook wel Baader-Meinhof Gruppe genoemd. Via de weg van geweld en terreur probeerde de RAF een socialistische heilsstaat te verwezenlijken.

De RAF-leden hielden er utopische ideeën op na over een socialistische maatschappij, die de kapitalistische samenleving met haar ongebreideld materialisme zou moeten vervangen.

De bestaande samenleving zag men als onrechtvaardig, omdat deze de macht en welvaart ongelijk verdeelde. Verder zag men haar als gewelddadig en gestuurd door een oneerlijk waarden- en normensysteem. De RAF-leden meenden zelf dat ze een strijd streden voor een nobel doel: een grotere gelijkheid en rechtvaardiger sociaal-economische verhoudingen.

Uiteindelijk bestond de Baader-Meinhof Gruppe bijna dertig jaar, want in 1998 hief de groep zichzelf op.

naar: Volkskrant Magazine van 17 september 2005

Het denken over rechtvaardigheid kent in de filosofie een lange geschiedenis. Bij Plato is het een deugd die zowel op de samenleving als op het individu slaat. Aristoteles geeft later een nadere indeling van die deugd. Zo onderscheidt hij distributieve en correctieve rechtvaardigheid.

2p 11 Leg uit dat de RAF voor beide soorten rechtvaardigheid opkomt.

Eén van RAF-terroristen van de tweede generatie was Knut Folkerts. In 1976 werd Folkerts in Utrecht gesignaleerd waar de politie hem wilde arresteren. Bij die arrestatie schoot Folkerts een Utrechtse politieagent dood en verwondde hij een tweede.

Voor moord en een poging tot moord werd hij in 1977 in Nederland tot twintig jaar veroordeeld. Omdat Folkerts voor soortgelijke misdaden in Duitsland werd gezocht, werd hij al na enkele maanden aan Duitsland uitgeleverd. Daar werd hij voor de misdaden die hij pleegde in Duitsland tot levenslang veroordeeld.

Met de Nederlandse justitie werd de afspraak gemaakt dat Folkerts zijn straf voor de misdaden in Nederland van twintig jaar niet meer hoefde uit te zitten: met levenslang was hij genoeg gestraft. Van de levenslange veroordeling zat Folkerts achttien jaar onder zeer moeilijke omstandigheden (streng geïsoleerd) uit. In 1995 kwam hij na een ingewikkelde juridische procedure vervroegd vrij.

tekst 7

De weduwe van de vermoorde Utrechtse agent deed in 2005 een poging via de rechtbank de Duitse autoriteiten te dwingen Folkerts weer op te pakken om hem zijn straf voor de moord op haar man in Duitsland uit te laten zitten. Dat zou betekenen dat Folkerts alsnog twintig jaar zou moeten zitten. Terecht, volgens de weduwe, want 'nu gaat hij vrijuit voor moord, en dat is onverdraaglijk'.

bron: uitzending van Nova, 24 augustus 2005

De Utrechtse weduwe heeft – en dat zal iedereen kunnen begrijpen – moeite om hem te vergeven. Vergeving is een complexe zaak omdat het verdienen ervan iets paradoxaals heeft.

- 3p **12** Beschrijf waaruit de paradox van het verdienen van vergeving bestaat en licht de paradox toe met gebruikmaking van gegevens uit de bovenstaande casus in tekst 7.

In een interview met een Nova-verslaggeefster werd Folkerts gevraagd wat hij nu – 25 jaar later, en inmiddels al weer tien jaar op vrije voeten – tegen de weduwe van de politieagent en haar twee zonen zou willen zeggen. Hij antwoordde het volgende.

tekst 8

“Ik heb geboet door mijn straf uit te zitten. Je kunt zo'n straf alleen met de grootste moeite doorstaan.(...) Ik heb er veel spijt van dat ik haar man gedood heb. Het spijt me ook zeer voor haar twee zonen en verdere familie. Ik kan het niet ongedaan maken. Ik kan alleen navoelen wat mevrouw K. heeft doorgemaakt. Het spijt me.”

De weduwe van de politieagent wees de spijtbetuiging af. Voor haar kwam die te laat: “hij heeft 25 jaar niets van zich laten horen; nu er moeilijkheden voor hem dreigen betuigt hij spijt. Puur eigenbelang. Die spijtbetuiging doet ons niets.”

bron: uitzending van Nova, 24 augustus 2005

Vergeving vindt volgens de deugdethiek niet automatisch plaats, maar is aan voorwaarden gebonden: er is bijvoorbeeld een voorwaarde rond de motivering tot het schenken van vergeving en een voorwaarde die betrekking heeft op de innerlijke houding van degene die de vergeving schenkt.

- 2p **13** Leg uit hoe de deugdethiek de weduwe aanknopingspunten kan bieden om wél tot vergeving te komen.
Baseer je antwoord op de twee hierboven aangeduide voorwaarden. Werk die voorwaarden daarbij nader uit.

Let op: de laatste vragen van dit examen staan op de volgende pagina.

Nergens in het interview geeft Folkerts blijk van schaamte voor wat hij heeft gedaan. Hij bekent wel schuld, maar laat nergens een gevoel van schaamte voor zijn daden blijken. De vraag is of schaamte een deugd genoemd mag worden. Als kenmerken van een deugd kun je onder andere zien:

- a) een deugd berust op een vrije, door de ratio geleide keuze.
- b) een deugd wordt zodanig geoefend, dat het een karaktertrek wordt.
- c) een deugd helpt het doel waarop we in de deugdethiek gericht zijn (de eudaimonia) te realiseren.

- 4p **14** Vind je dat schaamte over een dergelijke daad een deugd genoemd kan worden?
Beargumenteer je antwoord en betrek daarbij de drie hierboven genoemde kenmerken van een deugd.

Nietzsche is een filosoof die de schaamte niet als deugd erkent. Dat blijkt onder andere uit het volgende fragment.

tekst 9

Waar liggen je grootste gevaren? – In medelijden.

Wat heb je in anderen lief? – Mijn verwachtingen.

Wie noem je slecht? – Hem die altijd wil beschamen.

Wat is voor jou het meest humane? – Zorgen dat niemand zich hoeft te schamen.

Wat is het zegel van de bereikte vrijheid? – Zich niet meer voor zichzelf te schamen.

bron: Boek 3 van 'Die Fröhliche Wissenschaft' (1882)

- 2p **15** Leg uit waarom Nietzsche schaamte als iets slechts ziet.
Betrek daarbij de opvatting van Nietzsche over de aard van de mens en ethiek.

noot

Bij het ter perse gaan van dit examen is duidelijk geworden dat Nederland de gevangenisstraf van twintig jaar tegen Knut Folkerts alsnog mag uitvoeren. Dat heeft de rechtbank in Den Haag in juni 2006 bepaald.

Op grond van de uitspraak van de rechter heeft het ministerie van Justitie in Nederland in augustus 2006 aan Duitsland gevraagd om hem op te pakken en uit te leveren, zodat de 20 jaar cel die hij in Nederland heeft gekregen alsnog uitgevoerd kan worden.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift, dat na afloop van het examen wordt gepubliceerd.